

ВПРОВАДЖЕННЯ КАРАНТИНІВ НА ПІВДЕННИХ КОРДОНАХ ВОЛЬНОСТЕЙ В ЧАСИ НОВОЇ СІЧІ (1734–1775 рр.)

Протягом XVIII ст. процес знищення царатом усіх автономних державницьких чинників України йшов швидкими темпами, що стосується і кордонів як однієї з головних ознак будь-якої держави¹. Важливою віхою стало формування державного кордону на півдні Запорозьких Вольностей на загальноімперських принципах. За результатами російсько-турецької війни 1734–1739 рр. практично всі традиційні землі запорожців ввійшли до складу Російської імперії, за кілька років було встановлено російсько-турецьку демаркаційну лінію. В Белградському мирному трактаті 1739 р., Нісській конвенції 1739 р. та Додатковій конвенції 1741 р. про кордони Україна та Нова Запорозька Січ як юридичні сторони не згадані, але відповідальність за недоторканість та охорону відповідної частини кордону російським протектором було покладено на запорозьку адміністрацію. Функціонування південного кордону Вольностей за часів Нової Січі в тій чи іншій мірі демонструє автономний політичний статус Запорожжя, вміння пристосовуватися до тенденцій політичного розвитку нового часу та враховувати реалії регіону Північного Причорномор'я.

Геополітичне положення Запорожжя на межі турецько-татарських володінь та на перехресті торговельних шляхів, жваві запорозько-татарські торговельні контакти та військові конфлікти, значна мобільність населення зумовили аморфність та «прозорість» традиційних запорозько-татарських кордонів. В часи Нової Січі, в умовах встановлення фіксованих державних кордонів, намагання Російської та почасти Османської імперій поширити на територію Південної України власні адміністративні впливи, виявляється тенденція до впровадження усталеної прикордонної служби і контрольованого пропускового режиму.

Водночас ані впровадження запорозьких і татарських патрулів, ані перебування на території Вольностей російських та гетьманських військ, зосе-

---

¹ Гуржій О.І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996. – С. 68–71.

Впровадження карантинів...

реджуваних саме в опорних місцевостях по південному кордону, ані впровадження закордонних паспортів не давали бажаного результату. Особливість функціонування запорозько-татарського кордону можна докладно розглянути на прикладі впровадження карантинних заходів.

Фрагментарно згадки про це зустрічаються в обширній літературі з історії Нової Січі. Маємо, однак, розвідку М. Тищенка, спеціально присвячену темі організації інфраструктури зовнішньої торгівлі України у XVIII ст.¹ Дослідження побудовано в основному на матеріалах Архіву Коша, Київської генерал-губернаторської канцелярії та інших фондах Центрального державного історичного архіву України у м. Києві. На сьогодні є можливість реконструювати процес впровадження карантинів та організації боротьби з чумою, що здійснювали імперська влада та Кіш на території Вольностей після повернення запорожців 1734 р. в російську протекцію, на широкій джерельній базі, із залученням архівних документальних матеріалів центральних відомств Російської імперії (Колегії іноземних справ, Воєнної колегії тощо) та публікацій окремих збірок місцевих матеріалів, що були здійснені останнім часом.

Епідемії становили важливий фактор демографічного та соціально-економічного розвитку людства, впливали на торговельні, політичні, культурні зв'язки між країнами та світосприйняття народів, відбилися у художніх та історичних творах. Включно до XVIII ст. найстрашнішою інфекційною хворобою була чума. Її розповсюдження пов'язане з соціально-економічними факторами, з умовами повсякденного життя людей – їх здоров'ям, щільністю поселення, рухливістю населення, його загальним рівнем культури, медицини та гігієни. Епідемії поширювалися саме в роки війн, недородів, природних катаклізмів. Міграція населення з зараженої місцевості і була головною причиною поширення інфекції.

Природно-географічне положення Півдня України, наближене до зон природної очаговості чуми – Малоазійської (Туреччина), а також до Прикаспійської (в тому числі і ногайські степи), зробило регіон вразливим і загрожувало поширенням хвороби далі на російські і польські землі. Не виключаючи можливості поодиноких випадків природного виникнення чуми на півдні України (переважно у Криму), виділимо два шляхи занесення епідемії на її терени – безпосередньо через контакти з «південними сусідами» (турками, татарами, ногайцями) та з Заходу (через польські землі). Своєю чергою, в Польщі чума з'являлася або з Західної Європи (куди її завозили з турецьких володінь Азії, Африки), або безпосередньо з прикордонних європейських володінь Османської імперії.

---

¹ Тищенко М.Ф. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. // Історико-географічний збірник. – Т. 4. – К., 1930. – С. 2–107.

Епідемії чуми мали сезонний характер: вони розповсюджувалися десь у вересні місяці, на початку зими досягали кульмінації, з настанням сильних морозів відступали і сходили нанівець наприкінці травня. Не виключається можливе загострення тієї ж самої інфекції наступного року¹.

Етіологія хвороби була невідома, тому слово «чума» могло означити і інші хвороби, які супроводжувалися характерними ушкодженнями шкіри. У джерелах XVIII століття зустрічаємо різні назви: «чума», «джума», «заразна хвороба», «пошесть», «пошесна хвороба», «зараза», «опасная хвороба», «повітріє», «повітренная болезнь», «моровое повітріє», «моровая язва» та інші. Найімовірніше, мова йде про різні форми саме чуми.

Умови життя в самій Січі на річці Підпільненській не сприяли запобіганню інфекції – житлові приміщення розташовувалися купно і були розраховані на велику кількість людей, виникали проблеми з постачанням свіжої води. Кошовий Григорій Федоров так доповідав у Сенат у 1758 р. про обміління річки: «... в ямах неподвижных зацвелою и со всем смешанно, что крайне терпеть нельзя и от такой нечистоты заразные болезни внутренние на них таможительствующих и проезжающих мало перестают и смерти приключаются безвременные многим». Також у Січі дуже тісно, що незручно для торгівлі та небезпечно на випадок пожежі та інших лих².

До того ж широкий загал запорожців не обтяжував себе навіть простими заходами гігієни³. На січовому базарі йшла жвава торгівля речами та одягом, які вже були у вжитку («ветошшо»), запорожці завжди використовували багато речей кримського та турецького походження, як придбаних, так і з пограбованого майна. Традиційний запорозький промисел – «лисичити» в степах – міг призвести до контакту з хворими тваринами. В профілактичних цілях запорожці практикували окурювання звичайним димом або різними речовинами (сіркою), додавання сірки у будь-які їжу і питво (горілку, борошно), приймання в середину рідини дьогтю, миття рук оцтом та натирання

---

¹ Див. основні праці з проблематики: Чума // Большая медицинская энциклопедия. – Изд. 3-е. – М., 1986. – Т. 27; Верхратський С.А., Заблудовський П.Ю. Історія медицини. – К., 1991; Кавецкий Р.Е., Балицкий К.П. У истоков отечественной медицины. – К., 1954; Верхратский С.А. Медицина на Сечи // Врачебное дело. – 1950. – №1; Заблудовский П.Е., Крючок Г.Р., Кузьмин М.К., Левит М.М. История медицины. – М., 1981 та ін.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. X. – Спр. 2837–2838: Верховець Я.Д. Підготовчі таємні заходи царського уряду до знищення Запорозької Січі (рукопис). 1930-ті роки (?). – Арк. 10.

³ Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. – Т. 1. – К., 1990. – С. 204.

Впровадження карантинів...

тіла сіллю та оцтом, обмивання тіла холодною водою. Чумаки, вирушаючи у перекопські степи за сіллю, для запобігання зараження обмазували свій одяг та відкриті частини тіла дьогтем¹. В разі захворювання ці заходи впроваджували більш інтенсивно, але жоден з них не гарантував профілактики та лікування хвороби. Більш ефективними були запобіжні ізоляційні заходи – уникати контактів з хворими і тими, хто міг бути з ними у контакті, розмовляти на відстані, папери переписувати кілька разів, спалювати речі, оселі, трупи.

Організація воєнно-адміністративних заходів та ізоляція зараженої місцевості, що впроваджувалися на українських землях гетьманською, заморозькою та російською адміністраціями в межах їх повноважень, протягом другої половини XVII ст. були епізодичними і не вирішували проблеми². З іншого боку, османські урядовці не були зацікавлені у придушенні епідемій, до чого сприяла роздача прикордонних пунктів державним управлінням податків на відкуп. Відкупники ж часто мали свій зиск, брали плату за право виїзду до невражених місцевостей³. Поганий стан справ був і у Польщі – до 1770 р. центральна влада не впроваджувала запобіжних заходів проти чуми, цим опікувалась місцева адміністрація на турецькому прикордонні⁴.

Натомість єдиним способом вберегтися від чуми було впровадження запобіжних заходів на сухопутних і морських кордонах з Османською імперією саме у європейському масштабі. Із формуванням європейської системи сильних централізованих держав з усталеними кордонами, ефективним механізмом оповіщення та загальним бажанням урядів запобігти природним лихам від початку XVIII ст. в країнах Західної Європи постали надійні системи протиепідемічних заходів.

В Російській імперії карантини на кордонах масштабно застосовуються приблизно з цього ж часу, а загальноімперські настанови щодо карантинів та «карантинних застав» відносяться до 1755 р.⁵ Обмежена російська адміністративна і воєнна присутність в Північному Причорномор'ї протягом першої половини XVIII ст. не дозволяла вповні впровадити централізовані заходи боротьби з епідеміями, натомість влада в разі небезпеки, за відсутності необхідних протиепідемічних заходів в сусідніх державах (Польщі, Туреччині), вдавалася до екстрених і жорстких мір. Спалахи чуми протягом 1710–1720 рр. призвели до запровадження російських застав по західному та частково

---

¹ Там само. – С. 94.

² Верхратский С.А., Заблудовский П.Ю. История медицины. – С. 209–211.

³ Srogosz T. Dżuma Ujarzmiona? Walka z czarna, smiercia, za Stanisława Augusta. – Wrocław, 1997. – S. 14–16.

⁴ Там само. – С. 40.

⁵ Заблудовский П.Е., Крючок Г.Р., Кузьмин М.К., Левит М.М. История медицины. – С. 116.

південному прикордонню. Купців, що приїздили з небезпечних місцевостей, примушували вичікувати карантин; торговельні стосунки з Туреччиною тимчасово майже припинялися¹.

З 1720 р. справу про встановлення карантинів передано прикордонним губернаторам, а на Україні київському генерал-губернатору. В докладній інструкції серед іншого наказувалося запровадити на кордоні шибениці і вішати всіх, хто спробує проїздити поза заставами. Тоді ж відкривається форпостна лінія по всьому кордону і нагляд за витриманням карантинів покладається на начальників форпостів. Рекомендований термін перебування на карантині – 6 тижнів. В разі чуток про появу чуми в Туреччині чи Польщі (у 1729 р., 1739 р.) та в разі занесення епідемії (1738 р.) суворий прикордонний режим майже зовсім виключав можливість в'їзда в країну².

Відразу ж після повернення запорожців на старі Вольності, влітку 1734 р. київський генерал-губернатор Й. фон Вейсбах наказує їм сприяти у відправленні всіх купців, що їдуть з Туреччини і Криму, на найближчий Васильківський карантин³.

Та такі поліційні заходи не запобігли епідемії. Влітку 1738 р. під час російсько-турецької війни на дніпровських постах і шанцях, у Кизикермені, Очакові, Кінбурні, а також на Січі спалахнула чума. Основні сили росіян під командуванням генерал-фельдмаршала Б.Х. Мініха були зосереджені біля Української лінії. На нараді генералітету було вирішено під приводом охорони Січі відрядити запорожців на чолі з кошовим, бо були побоювання, що саме через них чума може перекинутися в російський табір. Але кошовий двічі просив дозволу залишитися, і загін запорожців продовжував залишатися при діючій армії. Ті, хто перебував у Січі, гинули від чуми, а кошовий Іван Білицький восени 1738 р. пішов у Дніпровський похід у напрямі Бендер, побоюючись через «повітріє» повертатися на Січ⁴. Товариство було незадоволене російським командуванням і вважало, що Січ залишено напризволяще⁵.

У зв'язку з російсько-польською та російсько-турецькою кампаніями 1735–1739 рр. та через можливу пошесть було введено обмеження для проїзду запорозьких купців і чумаків до Гетьманщини. Однак війна скінчилася,

---

¹ Тищенко М.Ф. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. – С. 83–84.

² Там само. – С. 84–87.

³ Архів Коша Нової Запорозької Січі. Корпус документів 1734–1775 (далі – АKNЗС). – Т. 1. – К., 1998. – С. 81–82.

⁴ Шпитальов Г.Г. Військова служба запорозького козацтва в російсько-турецьких війнах 1735–1739 та 1768–1774 років. – Запоріжжя, 2004. – С. 133–135.

⁵ АKNЗС. – Т. 1. – С. 101.

а заборони залишилися. У 1740 р. кошовий Хомич скаржився на незручності у торгівлі від цих заходів київському генерал-губернатору М.І. Леонтєву та переволочанському комендантові Д.С. Опончініну. Однак навіть згадані високопосадовці без волі вищих органів імперії не могли їх відмінити, а відтак багато сил витрачалось на бюрократичну тяганину¹.

Найбільше «навантаження» лягало на київські форпости, тому у 1740–1741 рр. біля Васильківського форпосту відкрито новий карантинний будинок (на зразок карантинів у Венеції та Дубровнику) із складськими та житловими приміщеннями, утримання якого віддано на відкуп. Починаючи з 1750 р., тут перебуває призначений Медичною колегією лікар. До 1755 р. на всьому західному кордоні це був лише один карантинний будинок, а на півдні їх не було зовсім. Тому купці з Туреччини на Україну їздили головним шляхом на Васильків². У 1751 р. за наказом Сенату купців взагалі перепускають лише через ті карантини, де є лікар. Він встановлював термін карантину – 6 тижнів або 20 днів (так званий «половинний»), в залежності від медичного огляду та інформації про епідеміологічний стан місцевості, звідки прибули подорожуючі. Для проїжджих за кордон та з-за кордону запроваджено спеціальні лікарські атестати, без яких купці не мають права переїздити через митниці³. Основна відповідальність за карантинний режим в регіоні, як і раніше, лежала на київських генерал-губернаторах, а загальну ситуацію на великому кордоні з Османською імперією, небезпечною не лише в епідеміологічному відношенні, а й як потенційний супротивник, намагалася координувати Воєнна колегія⁴. Відповідно, спеціальну справу було заведено в Секретній експедиції Сенату, в якій фіксували перебіг подій на запорозько-кримському прикордонні⁵.

Для торговельного водного шляху Стамбул – Очаків – Січ суда, що прибували з Туреччини, Очакова, Криму вистоювали за версту від Січі двадцяти-

---

¹ Мицик Ю.А. З джерел до історії Нової Січі // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 2. – Запоріжжя, 1996. – С. 6–7.

² Тищенко М.Ф. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. – С. 88.

³ Там само. – С. 92.

⁴ Російський державний військово-історичний архів, м. Москва (далі – РДВІА). – Ф. 20: Военная (Секретная) экспедиция Военной коллегии. 1720–1788 гг. – Оп. 1/47. – Спр. 244: Карантинные меры по черноморскому побережью. 1744 г.

⁵ Російський державний архів давніх актів, м. Москва. – Ф. 248. – Оп. 113: Описание дел секретной экспедиции Сената.– Спр. 1109: Об опасной болезни в Крыму и Запорожье. 1749–1760 гг.

денний карантин під наглядом російського офіцера – коменданта Новосіченського ретраншементу (маємо відомості за 1746 р.)¹.

Недостатність означених заходів є очевидною в умовах постійної несприятливої епідеміологічної ситуації. 1750 р. в Новосіченській фортеці та на Січі зустрічалися випадки захворювання. Січ було оточено російськими командами, встановлено карантин. Але запорожці не тільки нехтували карантинними заходами, а й навіть нападали на російські форпости, впроваджені на час загрози². Також в джерелах згадується перебування в той час на Січі якогось лікаря Реткіна³.

Російський уряд був змушений посилювати контроль за дотриманням карантину. Розглядалися різні проекти відкриття карантинних будинків на південному прикордонні. У 1755 р. київський генерал-губернатор на запит Медичної колегії пропонував відкрити його при Микитиному запорозькому перевозі через Дніпро. Того ж року відкрити карантинний будинок на запорозьких землях, а саме за Архангельським, біля Маслового байраку, за умов пільгової оренди на 10 років пропонував відкупник Васильківського карантину Кацела. Також він пропонував організувати прямий шлях через запорозькі землі на Україну для турецьких купців (адже через польські землі це було настільки довго та дорого, що багато хто навіть зрікався від такого підприємства взагалі). Для цього планувалося зробити безкоштовну переправу через Буг вище Гарду⁴. Та уряд не підтримав такі плани, імовірно, через невігідність запропонованих умов та очікування чергової війни з Туреччиною.

При плануванні відбудови та перенесення Січі (замість згорілої у 1756 р.) запорожці пропонували обрати новим місцем для її спорудження Микитин перевіз. У планах Коша передбачалося мати у новозбудованій Січі військовий «секвестр» (в'язниця і карантин одночасно)⁵.

У наступні роки також існували плани відкриття карантину на півдні України, адже купці, що проїжджали транзитом з-за кордону, скаржилися Київському генерал-губернатору І.Ф. Глебову, що бажають мати прямий шлях

---

¹ Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.– С. 164.

² РДВІА.– Ф. 20.– Оп. 1/47. – Спр. 390: Подробные донесения Леонтьева о болезни в Новосеченской крепости. О нападении запорожских козаков на форпосты, учрежденные в виду болезни. 1750 г.

³ [Андриевский А.А]. Дела, касающиеся запорожцев, с 1715–1774 гг. // Записки Одесского общества истории и древностей. – Т. XIV. – Одесса, 1886. – С. 481.

⁴ Тищенко М.Ф. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. – С. 90–91.

⁵ Ленченко В. Листи кошового отамана П.Калнишевського 1763 року про устрій Запорозької Січі // Пам'ятки України. – 1989.– № 3. – С. 30.

Впровадження карантинів...

на Україну. Зваживши на це, Сенат у 1759 р. доручає Глебову оглянути прикордонні місцевості, де б можна було вигідніше відкрити карантин, але знов питання не було вирішене¹.

Таким чином, на момент впровадження централізованої карантинної системи в Російській імперії (1755 р.), на південно-західному напрямі був лише один карантин належного рівня – у Василькові, карантинні заходи на території Вольностей не були скоординовані. Хоча є відомості про перебування приблизно у 1755–1756 рр. на Микитиному перевозі якогось лікаря Волкова при впровадженому при російській військовій команді «карантині». Одночасно він же займався і розвідуваннями на прикордонні². Не на найкращому рівні на Січі була поставлена лікарська справа, а відповідні функції організації протиепідемічних заходів покладалися на військового суддю та ієромонаха січової церкви³.

За обставин відсутності належного контролю Південна Україна залишалася у середині XVIII ст. небезпечним регіоном щодо епідемії. Інформація про поширення хвороби в польських, молдавських, турецьких та кримських землях викликала відповідну реакцію прикордонних адміністрацій майже не щорічно. 1758 р. через поширення чуми в Очакові та Бендерах були пропозиції збільшити карантин до 12 тижнів (так званий «подвійний»)⁴.

Щодо гетьманської Канцелярії, то за правління К. Разумовського вона втратила зовнішньополітичні функції. Тому зверхність над Запорожжям в часи Нової Січі в зовнішньополітичних питаннях зосередилася в руках київських генерал-губернаторів. Загальну інформацію про встановлення карантинів та пересторогу на кордонах Вольностей гетьман отримував як від Коша, так і від Колегії іноземних справ та російських командирів різного рангу⁵.

Відсутність надійної карантинної служби призвела до трагедії. 27 вересня 1760 р. було виявлено перший випадок захворювання на січовому базарі. Для боротьби з чумою на Січ було відряджено лікаря Христофора Фігнера, згодом – лікаря Лімана⁶. Під час епідемії імперська адміністрація ввела

---

¹ Тищенко М.Ф. Форпости, митниці та карантини і зовнішня торгівля України в XVIII в. – С. 91.

² РДВІА. – Ф. 20.– Оп. 1. – Спр. 1165: Указы Сената и переписка о намерениях крымского хана напасть на запорожцев и Новую Сербию. Обращения крымского хана. 1756-1760 гг. – Арк. 175.

³ Верхратский С.А. Медицина на Сечи. – С. 454.

⁴ Канцелярія Новосербського корпусу // Джерела з історії Південної України. – Т. 7. – Запоріжжя, 2005. – С. 294–295.

⁵ ІР НБУ. – Ф. II.– Спр. 23403: Экстракт и реестры царских грамот и указов гетьману, именных и царских листов. 1708–1762 рр. – Арк. 163, 185 зв.

⁶ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ. 1713–1776. Вид. 2-ге, доповнене і виправлене. – К., 1994. – С. 57.

жорсткий карантинний режим на запорозько-татарському кордоні. Припинила роботу комісія по розгляду та задовільненню взаємних запорозько-татарських претензій¹. Кіш вжив певних профілактичних заходів: крамниці на січовому базарі зачинили і торгівля тимчасово припинилася. За пропозицією керівника січової школи ієромонаха Леоніда (померло троє дітей, а ще троє хворіли) було вирішено вивезти всіх учнів (більше 100 дітей) на один з островів Великого Лугу з метою ізоляції та швидшого одужання на здоровому повітрі².

Наприкінці року хвороба вщухла. Протоколи базарних отаманів – шинкарського Петра Остроуха, крамарського Ониська Шульги та різницького Гаврила Полтавського засвідчили припинення епідемії³. Та зберігалася можливість заразитися в Криму (так, наприклад, в чумацькій валці козака Уманського куреня Кузьми Чумака було 6 молодиків; наприкінці 1760 р. вони ходили в Крим за сіллю і заразилися чумою; після повернення померли всі⁴).

Кіш 8 січня 1761 р. вимагав скасувати карантинні обмеження, але командуєчий Українською лінією генерал-аншеф П.І. Стрешньов поступово скасував карантинні заходи лише відповідними інструкціями від 28 квітня та 17 травня⁵.

Загальна кількість загиблих на Січі через цю епідемію в 9 тисяч, подана деякими російськими сановниками, можливо, є перебільшеною⁶.

Треба відмітити діяльність Христора Самойловича Фігнера, який лікував запорожців під час чуми. Козаки були дуже вдячні лікарю за самовіддану працю. Атестат 1761 р., виданий лікарю ландміліційного Тамбовського полку Фігнеру, свідчить, що останній завжди поступав «во всем порядочно, честно и обходительно», і в Коші не було на нього жодної скарги. До того ж він «в наблюдение высочайшего интереса способствовал» при російських комісарах на Комісії 1760 р. по задовільненню взаємних претензій татар та запорожців та лікував багатьох старшин і козаків Війська Запорозького⁷. У 1761 р. Кіш

---

¹ АKNЗС. – Т. 1. – С. 596.

² Гісцова Л.З. З Архіву Коша Нової Запорозької Січі // Архіви України. – 1990. – № 6. – С. 68–69.

³ Тищенко М.Ф. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історико-географічний збірник. – Т. 2. – К., 1928. – С. 132–133.

⁴ Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування. 1734–1775. – К., 1961. – С. 283.

⁵ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ... – С. 57.

⁶ Мільчев В.І., Князьков Ю.П. Проект реформування устрою Запорозжя генерал-майора Карла Штофельна (1765 р.) // Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX ст. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 42.

⁷ АKNЗС. – Т. 1. – С. 506–508.

Впровадження карантинів...

просив гетьмана залишити його постійно при Війську Запорозькому, і 1762 р. грамотою Петра III було дозволено Кошу укласти угоду з Фігнером як з чужоземцем, а також при Війську Запорозькому створено медичну канцелярію для встановлення відповідних цін на закупівлю ліків¹.

З кінця 1760 р. стає постійно діючим карантин біля запорозького Микитиноного перевозу, він являв собою «жилище», яке охоронялося караулом². Але карантинний режим чітко не регламентувався. Термін вистоювання карантину встановлювався залежно від відомостей про загрозу хвороби та лікарського досмотру. Такий стан речей створював багато можливостей для зловживань на перевозі, про що в Кіш надходили скарги³. Кошова адміністрація намагалася прикриватися карантинним режимом у взаєминах з татарами, щоб уникнути відповідальності за збитки, нанесені запорожцями⁴.

Інформація про випадки захворювання в прикордонних землях надходила і в 1761⁵, і 1762 роках⁶. До жорстких карантинних заходів на запорозько-татарському кордоні призвели звістки про чуму у Криму та Туреччині у 1764–1765 рр. Російський консул у Криму О.Ф. Нікіфоров неодноразово подавав інформацію в Колегію іноземних справ, що останні чотири роки в Криму та в Константинополі залишалася загроза спалаху чуми, а з початку осені 1764 р. надійшли перші звістки про хворобу. В рапорті від 27 листопада Нікіфоров інформував КІС, що, дізнавшись про смертні випадки через чуму в Криму, запорозька та українська людність, що перебувала там в різних справах, терміново повертається на батьківщину через Микитино, порушуючи умови карантину; через недбалість запорозької адміністрації та російських офіцерів з Новосіченського ретраштаменту карантин триває один тиждень замість шести, речі не провітрюються, запорозькі рибалки «різними протоками» таємно

---

¹ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ... – С. 66–67; Яворницький Д. Збірник матеріалів до історії запорозьких козаків // Яворницький Д. Твори: У 20-ти т. – Т.1; серія: Історія, краєзнавство, археологія. – Київ-Запоріжжя, 2004. – С. 168–169.

² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАУ). – Ф. 229: Архів Коша Нової Запорозької Січі. – Оп. 1. – Спр. 159: Справа про запобіжні заходи на Запорожжі у зв'язку і епідемією чуми в Криму. 1764–1765 рр. – Арк. 22.

³ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 163: Листування з депутатами від Війська Запорозького в Комісії з Кримом про організацію роботи і розгляд взаємних претензій Запорожжя і Криму. 1764 р. – Арк. 1.

⁴ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 161: Справа про торговельні зносини Запорожжя з Кримом. 1764 р. – Арк. 109.

⁵ Канцелярія Новосербського корпусу. – С. 177 та ін.

⁶ Там само. – С. 210, 215, 230–231 та ін.

проїжджають; так само на козацьких човнах без карантину провозяться товари і купці з Очакова та Криму тощо. Також зазначалося, що морозів не очікується, і погода надалі сприятиме поширенню хвороби¹.

Нікіфоров інформував начальника російських військ на Україні генерал-аншефа П.І. Олиця та Київського генерал-губернатора І.Ф. Глебова у грудні 1764 р., що чума у кримських містах – Кафі, Ак-Мечеті, Карасьові та інших поселеннях; у Кафі вона швидко припинилася, а в інших місцевостях продовжується. Також Нікіфоров отримав дані, що хвороба швидко поширюється в Єдисанській орді, що кочує біля Кизикермену та вище по Дніпру². Тому було наказано російським військам, розташованим на прикордонні, «зачинити» південні кордони – всі подорожуючі з Криму повинні були їхати через Микитино і вичікувати там карантин 6 тижнів. Без карантину не дозволялося нікого пропускати, для чого мали підсилити форпости та у степу і по шляхах вдень і вночі чергували роз'їзди, яким наказувалося повертати всіх без винятку на Микитино і затримувати порушників. Також впроваджувалися спеціальні свідоцтва для тих, хто відстояв карантин. Про це було інформовано також генерал-губернатора Новоросійської губернії О.П. Мельгунова, коменданта фортеці Св. Єлизавети, Генеральну військову канцелярію, малоросійські полки та Кіш³.

Кошова адміністрація усвідомлювала загрозу. Було обмежено прикордонні рухи, припинено видачу закордонних паспортів. У січні 1765 р. Кіш наказав, щоб ніхто з запорожців на той бік Дніпра до татар не їздив, грошей від татар не брав⁴. Багато козаків знаходилося на той час у Криму у різних справах і, усвідомлюючи, що вони будуть намагатися «особливими дорогами пробираться без досмотру лікарського» додому, Кіш наказує старшині прикордонних паланок чинити проти цього пересторогу, а порушників кордону карати на смерть⁵. За Кошем залишали право у край необхідних випадках видавати спеціальне свідоцтво, яке дозволяло перетинати кордон без карантину⁶.

В умовах загрози чуми запорожці продовжували виконувати в Криму пов'язані з ризиком обов'язки нарочних та розвідників, для перетину кордону

---

¹ Андреева С.С. Матеріали з історії Південної України XVIII ст. у фондах Архіву зовнішньої політики Російської імперії // Записки Науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету: Південна Україна XVIII–XIX століття. – Вип. 7. – Запоріжжя, 2003. – С. 28–30.

² ЦДДАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 159. – Арк. 1–2 зв.

³ Там само. – Арк. 5–6.

⁴ Там само. – Арк. 18–18 зв.

⁵ Там само. – Арк. 14–15 зв., 26–28 зв., 167–168.

⁶ Там само. – Арк. 89 зв.

Впровадження карантинів...

їм видавали спеціальні паспорти від Коша. Але на зворотному шляху і для них було обов'язковим відстоювання карантину¹.

Велике значення мали відомості запорозьких розвідників про розвиток хвороби, тому що російські консул у Криму та резидент у Стамбулі були обмежені у відомостях щодо епідемії. Від запорожців вимагали більш точних даних. Отримавши у лютому 1765 р. завдання розвідати, чи продовжується епідемія серед Єдисанської орди, запорожці зробили дальнє спостереження, щоб не заразитися самим. Вони доповідали, що єдисанці кочують окремо від інших орд і до них не наближаються, але новокопаних могил не видно. Це означало, що хвороба вщухає². На вимогу О. Нікіфорова, запорожцем Михайлом Усом було перевірено перебіг хвороби в квітні-травні 1765 р. в Криму. Він з'ясував, що чума продовжується в деяких селищах на шляху від Перекопа до Кафи, але за погодних обставин треба чекати скорого її закінчення³.

Внаслідок бюрократизму царського державного апарату, громіздкого управління Малоросією та Запорожжям, паралелізму у роботі різних імперських відомств введення масштабних протиепідемічних заходів на запорозько-татарському кордоні розтягнулося на кілька місяців. Треба зазначити, що загальні настанови імперської влади щодо пропускнуго режиму не завжди відповідали реаліям регіону, бо формувалися на основі інформації про епідемії по всьому російсько-турецькому кордону. Дійсно, досить штучним виглядають рекомендації по пропускнуму режиму на Микитиному, складені в Воєнній колегії на основі повідомлень з Астрахані чи Кізляру.

За умов загрози чуми російські війська підсилювали збройну присутність на запорозькій території. До того ж, якщо контроль над митницями та перевозами на території Запорозьких Вольностей поступово переходив до рук російської адміністрації, то карантини впроваджувалися саме нею і забезпечувалися значною військовою силою та адміністративною підтримкою. 1 лютого 1765 р. шафарь Микитинського перевозу Данило Гаркуша та Канівський курінний Роман Строщ подали у Кош рапорти, що на перевозі біля самої пристані з'явилися 4 російські солдати, нібито для контролю за прикордонними рухами. На запит Коша до коменданта Новосіченського ретраштаменту капітана Гуляєва та при Микитинській заставі капітана Степанова, останній відповів, що має наказ поставити караули у зручних місцях, щоб ніхто без «карантину та досмотру лікарського» не міг пройти⁴.

---

¹ Там само. – Арк. 45–49, 153.

² Там само. – Арк. 58.

³ Там само. – Арк. 191–202.

⁴ Там само. – Арк. 40–42.

Незважаючи на перестороги на запорозько-татарському кордоні, проблеми залишалися. Так, якісь татарські купці з'явилися аж на Старосамарському перевозі без відповідних документів про проходження карантину на Микитиному. Їх було вислано за кордон¹. Це стало прецедентом для підсилення російського контролю В лютому 1765 р. комендант Старосамарського ретраштаменту секунд-майор Карл Фогт поставив команду на запорозькому перевозі. Конфлікт з самарською полковою старшиною та місцевою людністю, яка теж користувалася перевозом, затягнувся. Врешті запорожці за підставою повені відкрили новий перевіз через Самару, через який також пропускали і транзитних подорожуючих².

Ще на початку березня кур'єр – козак Самарської паланки Афанасій Дикой прибув з кореспонденцією з Криму до Єкатерининської провінції без карантину та лікарського огляду. Він їхав степами прямо до Бахмута та по дорозі бачив у прикордонній зоні багато запорожців у справах торгівлі та полювання. Про це він доповів таємному радникові Андрію Фліверку³. Урядовцям стали відомі навіть конкретні шляхи таємного перетинання запорожцями кордону – урочище Суха Саксагань біля Микитиного та через само Микитино по Дніпру на дубах. Запорожці допомагали контрабандою переправлятися через кордон також і малоросійським купцям. Це викликало появу нових вимог до Коша та російських прикордонних командирів підсилити контроль. Наказано було нікого не пропускати без карантину ані суходолом, ані водним шляхом, навіть не перевозити дрова, сіль та рибу, заготовлені запорожцями на татарському боці кордону ще восени⁴.

У Коші добре знали стан справ на кордоні і мирилися з цим. Але на вимоги уряду було вислано спеціальну військову команду Андрія Костянтинова у Суху Саксагань для дотримання карантинного режиму, що все одно не мало необхідного результату⁵.

Та ніякі карантинні заходи не могли запобігти традиційному прикордонному спілкуванню запорожців з татарами, що супроводжувалося масовим стихійним порушенням кордону. Цікавий такий випадок – в травні 1765 р. козак Іван Сухенко таємно перевів через кордон татарського чабана, вдягнутого по-козацьки, для пошуку худоби на запорозькій території⁶.

З початком березня 1765 р. Кіш непокоїться через закритість кордону, адже запорожці були обмежені у весняному промислі та торгівлі. Певне здешев-

---

¹ Там само. – Арк. 104.

² Там само. – Арк. 164–165.

³ Там само. – Арк. 108.

⁴ Там само. – Арк. 149–150.

⁵ Там само. – Арк. 135.

⁶ Там само. – Арк. 158–159.

лення товару у Криму у зв'язку з епідемією штовхало багатьох запорожців на порушення карантинного режиму. Хоча навесні і почали видавати закордонні паспорти, карантин на зворотному шляху не влаштовував запорозьких промисловиків та купців. За таких обставин Кіш також не міг сподіватися і на значні прибутки від транзитної торгівлі, митниць і перевозів. Шафар Микитиноного перевозу Федір Ухан з товариством, які розуміли економічний інтерес Запорожжя, направили до Коша протест проти жорстких карантинних заходів¹. У травні 1765 р. Калміуський полковник Лаврин Глоба подав у Кош рапорт, що донські козаки під приводом загрози чуми на Січі вигнали запорожців з їх «дач» на косах по р. Калміусу та зруйнували їх рибні заводи, хоча, навпаки, в середині травня чума з'явилася у фортеці Св. Д. Ростоцького².

Надалі виникало все більше непорозумінь між запорозькою адміністрацією та російським командуванням у справі організації карантинних заходів на території Запорозьких Вольностей. Можна погодитися зі М. Слабченком, що окрім свого безпосереднього призначення, карантини були в руках уряду й за гарне зняття, щоб обмежувати зовнішню торгівлю³. Також втрат зазнавало господарство запорожців від неорганізованої карантинної політики держави. Під приводом загрози епідемії царський уряд обмежував необхідні дипломатичні зносини Запорожжя з південними сусідами в справах торгівлі, користування перевозами, взаємних претензій тощо.

Водночас неможливість силами Коша забезпечити надійний карантинний контроль в порубіжній зоні означала загрозу виникнення епідемії на українських землях і взагалі на території імперії. Інформація про це неодноразово надходила на імператорське ім'я. Також слушним було зауваження гр. Румянцева по інспекції 1765 р., що для кращої організації карантинного режиму треба розширити російські кордони, щоб російсько-турецьке розмежування проходило не по річкам, і ставити карантинні будинки не на російському березі річок, а на протилежному⁴.

Під час війни 1768–1774 рр. хвороба поширилася в Польщі та інших прикордонних місцевостях, стала однією з розіграваних карт у великій

---

¹ Там само. – Арк. 154–155.

² Там само. – Арк. 190, 196 зв.

³ Слабченко М.Є. Организация хозяйства Украины от Хмельниччины до мировой войны. – Ч. 1. – Т. III: Очерки торговли и торгового капитализма Гетьманщины в XVII–XVIII столетиях. – Харьков, 1923. – С. 158.

⁴ Мільчев В.І. Огляд кордону Запорозьких Вольностей з Новоросійською губернією 1765 р. (джерело з фондів Російського державного архіву давніх актів) [Звіт П.Румянцева про інспекційний огляд південних кордонів Новоросійської губернії з Запорозькими Вольностями] // Козацька спадщина. – Вип. 1. – Нікополь–Запоріжжя, 2005. – С. 67.

політиці, зокрема, польськими конфедератами¹. Російське воєнне командування намагалося централізовано контролювати ситуацію з карантинними прикордонні², але саме в роки війни відбулася одна з найстрашніших епідемій, заразу було занесено з театру воєнних дій до Москви (1770–1772 рр.).

Великих втрат від чуми зазнала Друга російська армія під командуванням генерал-аншефа кн. В.М. Долгорукого, до складу якої входили і запорожці, та власне людиність Січі³. 17 січня 1772 р. у листі до військового судді Миколи Косапа кошовий отаман П. Калнишевський нагадує про пересторогу від чуми⁴. Січовий Кіш повідомляв до Похідного про випадки чуми в Січі⁵. Великі втрати від хвороби зазнали запорозькі війська, що зимували у 1772–1773 рр. у Шангірейському ретраштаменті. Епідемія поширювалася до літа 1773 р., тому для розташування війська на наступну зиму було обрано інше місце (урочище Олешки)⁶.

Відразу після завершення бойових дій налагоджувалися мирні прикордонні стосунки запорожців, що потребувало належних карантинних заходів. На шляху до Січі було введено ще один карантин на р. Московка⁷. 1773 р. Кіш клопотався, щоб запорозьких солевозів не тримали в карантині після Микитиноного перевозу ще й на Московці⁸. Влітку 1774 р. на Гардівському перевозі через Буг витримувався карантин для товарів та купців з Правобережжя⁹. 22 липня складено листа Коша до очаківського паши з приводу відновлення приятельських стосунків, але В.М. Долгоруков пропонував утриматися від торговельних зносин з Очаковом без встановлення карантину¹⁰. 1774 р. збудовано ще карантини по р. Мокра Московка (поблизу Олександрівська) та р. Білозерка (поблизу Знаменівки)¹¹.

---

¹ Srogosz T. Dżuma Ujarzmiona?... – S. 8.

² РДВІА. – Ф. 20.– Оп. 1. – Спр. 1205: Дело об отправленных курьерах и о пропуске из карантин с 1768 по 1775 гг.

³ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ... – С. 139.

⁴ ЦДІАУ. – Ф. КМФ-9. – Оп. 2. – Спр. 272: Лист кошового отамана Петра Калнишевського до військового судді Миколи Косапа про пересторогу від чуми і про своє повернення до Січі. 17 січня 1772 р.

⁵ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ... – С. 139.

⁶ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 345: Справа про участь Війська Запорозького у російсько-турецькій війні, в кампанії 1774 р. – Арк. 20.

⁷ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ... – С. 144.

⁸ ЦДІАУ. – Ф. 229. – Оп. 1. – Спр. 326: Справа про влаштування і діяльність перевозів і карантинних застав на Запорозжжі. 1773 р. – Арк. 32.

⁹ Голобуцький В.О. Запорізька Січ в останні часи свого існування... – С. 307.

¹⁰ Архів Коша Нової Запорізької Січі. Опис справ... – С. 155.

¹¹ Скальковський А.О. Історія Нової Січі... – С. 539.

Впровадження карантинів...

Остаточне оформлення загальноросійської централізованої системи протиепідемічних заходів треба пов'язати з інтеграцією Північного Причорномор'я і Криму в склад імперії і затвердженням Сенатом у 1800 р. Карантинного Статуту. Впровадження загальноімперських карантинних заходів на теренах Південної України протягом XVIII ст. мало свої особливості, бо повинно було враховувати реалії кордону між Запорозькими Вольностями та Кримським ханством і підлеглими йому ногайськими ордами у зв'язку з відсутністю усталеного державного контролю над цими територіями та рухливістю політичних кордонів.

Запорозька адміністрація була зацікавлена у впровадженні карантинів як запобіжних протиепідеміологічних заходів, адже мало не за весь час існування Нової Січі були випадки захворювання. Але Кіш не мав можливості самостійно організувати надійну карантинну службу. Важливу роль в організації боротьби з чумою на запорозько-татарському кордоні в часи Нової Січі зіграв карантин на Микитиному перевозі, який постійно діяв з 1760 р.

Окрім свого безпосереднього призначення, впровадження карантинів стало для російського уряду слушною нагодою для контролю транзитної торгівлі та посилення воєнної присутності в цьому регіоні, втручання у внутрішні справи Коша Нової Запорозької Січі, а саме в галузях судово-адміністративній, сторожовій, митній службі, міжнародних зносинах тощо.